

ТУРИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 70–80-х рр. ХХ ст.: ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ І ЗАВДАНЬ

У статті на основі аналізу партійних документів та інших джерельних матеріалів досліджуються процеси формування інституційної структури і завдань туристично-екскурсійної діяльності в Україні у 70–80-х рр. ХХ ст. як важливого засобу ідейно-політичного виховання населення. З'ясується роль профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій у цьому процесі.

Ключові слова: радянська доба історії, Прикарпаття, туристично-екскурсійна діяльність, ідеологічна робота, профспілки, комсомол.

Науково-теоретична актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що саме 70–80-ті роки ХХ ст. становлять безпрецедентний період історії вітчизняного туризму, коли за умов авторитарного політичного режиму, “закритого” суспільства, ідеологічного диктату, наростання застійних явищ у соціально-економічній сфері він пережив справжній бум, зумовлений низкою об’єктивних і суб’єктивних обставин. Цей феномен заслуговує на спеціальне глибоке вивчення, причому не лише в масштабах України чи всього СРСР (В.Бабарицька, В.Бугрій, С.Грибанова, Т.Дьорова, Р.Дьякова, Б.Ємельянов, В.Зінченко, А.Короткова, О.Костюкова, О.Малиновська, Л.Воронкова, В.Касаткин, В.Квартальнов, С.Попович, Т.Сокол, В.Федорченко та ін.), а й на регіональному рівні, зокрема в межах Прикарпаття, яке завдяки потужному рекреаційному потенціалу стало одним з найпривабливіших туристичних районів Радянського Союзу.

Такий підхід на “мікрорівні” поглиблює та увиразнює уявлення про зміст, механізми, здобутки і прогалини розвитку туристично-екскурсійної справи у масштабі всієї України та дозволяє порівнювати її розвиток з іншими радянськими республіками. Така постановка проблеми відповідає злободенним завданням сучасної української історіографії, яка, здолавши етап “викриття” і безапеляційної критики “радянського минулого”, починає виважено і об’єктивно досліджувати всі складні суперечливі процеси і явища цього важливого періоду історії України.

Мета статті полягає в з’ясуванні процесів формування інституційної структури і завдань туристично-екскурсійної діяльності в Україні у 70–80-х рр. ХХ ст., що перетворилася на важливий засіб ідейно-політичного впливу на населення. Динамічне відновлення туристично-екскурсійної діяльності в Україні після Другої світової війни зумовлювалося необхідністю посилення ідейно-політичного виховання населення. У червні 1945 р., згідно зі спеціальною ухвалою, відновило діяльність Туристично-екскурсійне управління як окремий відділ ВЦРПС [2, с.5]. Виникають його управління у великих містах, зокрема і в Києві. Серед 14 напрямів, за якими мала здійснюватися екскурсійна робота, на перше місце, поряд з історико-революційними традиціями, виходить пропаганда героїзму радянських воїнів доби минулої війни. Певне місце в ній посідає соціально-виробнича, літературно-мистецька, природознавча тематика. За 1950–1960-х років не лише відновили, а й створили нові важливі передумови для подальшого розвитку туристично-екскурсійної діяльності, яка стала розглядатися як важливий напрям ідеологічного впливу на широкі верстви трудящих.

Згідно з листопадовою 1959 р. ухвалою президії ВЦРПС, наступного року відбулося створення республіканських і обласних туристично-екскурсійних управлінь, у відання яких передавалося все туристичне господарство [2, с.6]. Відповідно до рішень цього ж органу, в липні 1962 р. їх реорганізували у “ради по туризму” відповідних рівнів [2, с.6–7], а в серпні 1969 р. перейменували у “ради по туризму та екскурсіям” [2, с.6–7]. За цього часу увиразнився поділ туристично-екскурсійного руху на дві організаційні форми – планову та самодіяльну. Перша перебувала у віданні профспілок

і полягала у розробці й улаштуванні планових маршрутів, які ставали популярними завдяки подорожам за путівками у відносно комфортних умовах. Самодіяльний туризм також зазнав дедалі більшої формальної регламентації. Удосконалювалися форми і методи туристично-екскурсійного обслуговування. За 1960-х років утвердилися принципи організації та поділу маршрутів на лінійні, коли туристи пересувалися від одного пункту до іншого; радіальні (зазвичай місцеві), коли вони, постійно мешкаючи на турбазі чи готелі, здійснювали екскурсії чи походи до пам'яток природи та історії і культури; кільцеві, коли рекреанти по уявному “колу” відвідували низку цікавих об'єктів, повертаючись до попереднього місця. Розширювалася географія та оновлювалася тематика маршрутів, зокрема набирали популярності подорожі до “головних” міст Радянського Союзу – Москви, Ленінграда та інших, а міста України включалися до загальносоюзних маршрутів.

Самодіяльний туризм як специфічний вид діяльності здійснювався на добровільній – самодіяльній основі. Він охопив різні прошарки населення через розширення мережі туристичних об'єднань, спілок, клубів, члени яких на власний розсуд улаштували походи, змагання, зльоти та інші заходи. Для зміцнення і надання “цілеспрямованості” такій діяльності 1957 р. створили Всесоюзну федерацію туризму, що існувала чотири роки. Важливим чинником і характерною рисою розвитку туристичних подорожей стало розширення видів засобів пересування. Поряд з традиційними екскурсіями автобусами і залізницею з 1957 р. розвивається круїзний туризм, за яким закріпився статус “елітного”. Рекреантів притягували активні засоби пересування, які обслуговували на спеціальних маршрутах – пішохідні, велосипедні, кінні та водні (на човнах, байдарках, надувних плотках). Про популярність і масштаби їхнього використання свідчить функціонування у другій половині 1960-х років 56 всесоюзних [11, с.195] та численних республіканських і місцевих маршрутів.

Дослідники історії туризму в Україні загалом спільні в думці, що 1969 рік став умовним етапом, який започаткував новий період його розвитку. При цьому вчені В.Федорченко та В.Кваральнов характеризують 1970-ті – середину 1980-х років як етап “екстенсивної” еволюції туризму, який у другій половині 1980-х перейшов на шлях “інтенсивного” поступу [1, с.67–125]. За основу такого підходу беруться відповідні партійні та державні постанови, що визначали зміст і шляхи розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід ураховувати, що реальні зміни в цій царині відбувалися не “миттєво”, а з певною “інерцією”, коли механізми ухвалених рішень запускалися в дію та починали приносити результати. Загалом такі погляди об'єктивно відображають етапність і динаміку змін у цій сфері, хоча чимало з них носять проблемних характер, вимагають певної корекції. У травні 1969 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС ухвалили історичну постанову “Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні”, яка, підсумовуючи попередній досвід, визначала програму і напрями модернізації цієї сфери на два наступні десятиріччя. Згідно з її положеннями, екскурсії визначалися не лише формою відпочинку, а й засобом підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення. Знайомство з пам'ятками історії та культури, природою рідного краю, досягненнями в економіці, науці, культурі мали сприяти вихованню в радянських людей любові до Батьківщини та вірності революційним, бойовим, трудовим традиціям народу. Зважаючи на існуючі недоліки, окреслювався комплекс заходів щодо піднесення туристично-екскурсійної справи на якісно новий рівень. Реалізацію стратегічного завдання щодо її перетворення на “важливу галузь обслуговування населення” та забезпечення кваліфікованими кадрами мали забезпечити структурні управлінські зміни: загальне керівництво організацією подорожей та екскурсій покладалося на вертикаль профспілкових органів; державні органи культури мали забезпечувати розвиток екскурсійних організацій; міністерства з його низовими органами мали створити мережу дитячих туристично-екскур-

сійних станцій та охопити туристично-краєзнавчою роботою шкільну молодь. Визначалися заходи з розвитку будівництва туристично-екскурсійних об'єктів, підвищення рівня їхнього обслуговування, поліпшення транспортного забезпечення, активізації висвітлення і пропаганди цієї справи в засобах масової інформації, видання відповідної різнопрофільної літератури [6]. За "пірамідальним" принципом функціонування командно-бюрократичної системи відповідні ухвали "у світлі" цієї постанови прийняли міністерства та відомства, на які покладалося її виконання. Червнева 1969 р. постанова президії ВЦРПС зобов'язала ради з туризму при республіканських, обласних і місцевих організаціях забезпечити "масовий" розвиток туризму і екскурсій, досягти якісних змін у рівні їх організації та обслуговування [7]. Вона носила комплексний характер, спрямовуючи на всебічний розвиток туристично-екскурсійної справи. Утім, стратегічний курс компартійного керівництва на побудову розвинутого соціалізму та формування нової суспільності "радянський народ" вимагав посилення ідеологічної обробки трудящих. Тому вже в липні 1971 р. та лютому 1973 р. [5] президія ВЦРПС ухвалила дві подібні за змістом постанови, що зобов'язували профспілкові організації вважати туристично-екскурсійну діяльність невід'ємним вагомим складником їхньої ідейно-виховної та культмасової роботи. Вказувалося на її недоліки щодо "надмірного захоплення" показом "пам'яток далекої старовини (церков, мечетей і т. ін.)", на недостатнє пізнавальне значення багатьох маршрутів та "не завжди правильні оцінки" екскурсивними певних історичних подій. Тому вимагалось посилити ідейну спрямованість та виховне значення планових і самодіяльних туристичних маршрутів, зосередивши головну увагу на подорожах рідним краєм та залученні до них сільських трудівників і молоді, що навчається. Для забезпечення "масової" участі в туристичних маршрутах профспілковим комітетам надавалося право сплачувати 70% від вартості путівок. Слідом за цими ухвалами в травні 1973 р. прийняли постанову про покращення рекламно-інформаційної роботи та пропаганди туризму і екскурсій. Дублюючи положення попередніх ухвал цей документ вимагав активного використання всіх засобів пропаганди і ЗМІ для підвищення ідейного рівня подорожей і екскурсій. Журналісти, працівники кіно і радіо мали висвітлювати привабливість і кращий досвід проведення туристично-екскурсійної діяльності [2, с.7]. Така зміна пріоритетів з організаційно-методичного та матеріально-технічне забезпечення туристично-екскурсійної справи на посилення ідейно-політичних вимог не могла не позначитися на її подальшому розвитку. Ці завдання мала реалізовувати нова управлінська структура профспілкового туризму, запроваджена постановою ВЦРПС від 19 серпня 1969 р. Згідно з ухваленим тоді "Положенням" [9], при ній створювалася Центральна рада з туризму і екскурсій (ЦРТЕ) та республіканські, обласні, міські (районні) ради з туризму при відповідних структурних ланках профспілок. Для кожної з них визначалися свої зміст і завдання роботи, зокрема республіканські й обласні ради мали забезпечувати функціонування турбаз, організацію місцевих туристично-екскурсійних маршрутів, підготовку кадрів, виготовлення рекламних організаційно-методичних матеріалів, розподіл путівок тощо. Ідейно-політичні завдання і надалі залишалися пріоритетними в розгортанні туристично-екскурсійної діяльності. Про це свідчать три ухвалені у квітні і листопаді 1976 р. постанови ЦРТЕ, які в типовому для того часу дусі визначали стан і перспективи роботи туристично-екскурсійних організацій профспілок з виконання рішень з'їздів і пленумів КПРС та ВЦРПС [2, с.15–16, 19–24; 10, с.30–32]. Вони також дещо дублювали зміст попередніх постанов, але при цьому засвідчили, що керівництво цією справою повністю перейшло у відання цієї профільної структури, яка, продовжуючи попередню лінію, намагалася внести і певні інновації у її розвиток. Це проявилось у зміщенні акцентів на розвиток місцевих туризму і екскурсій, запровадженні диференційованого підходу до планування маршрутів для різних категорій населення, включенні турбаз до орбіти екскурсійного руху, розширенні сфери послуг для екскурсантів, намаганні акти-

візувати і взяти під контроль самодіяльні туристичні клуби тощо. Для стимулювання цієї праці передбачалося активне застосування форм і методів, апробованих в інших сферах культурно-масової роботи та у виробництві: розгортання соціалістичного змагання між колективами туристично-екскурсійних підприємств; включення їх у рух за комуністичне ставлення до праці, присвоєння почесних звань “ударник” і “колектив” комуністичної праці тощо.

Забюрократизованість радянської адміністративно-управлінської системи особливо болісно позначилася на розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що має “мультиплікативний” характер, вимагаючи координації зусиль різних відомств і підприємств з надання культурно-освітніх, соціально-побутових (розміщення, харчування тощо), транспортних та інших послуг. Проблема загострювалася на тлі реалізації масштабних проєктів з капітального будівництва туристичних баз, санаторіїв, кемпінгів, інших засобів розміщення. За таких обставин постало питання щодо координації зусиль у цій сфері, яке актуалізувало тенденцію на централізацію влади загальносоюзними міністерствами та відомствами та обмеження прав їх республіканських органів. Саме на це, попри традиційні реляції та ідеологічні штампи, спрямовувала жовтнева 1980 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС про подальше вдосконалення туристично-екскурсійної справи [4]. На її виконання при ВЦРПС створили Міжвідомчу раду з туризму і екскурсій, що мала забезпечувати координацію діяльності туристичних організацій та зацікавлених міністерств і відомств. На неї покладалася функція методичного керівництва внутрішнім туризмом. Той факт, що Міжвідомча рада не мала “низових” структурних підрозділів, також увиразнює тенденцію до централізації управління цією сферою. З назованих та інших причин Міжвідомча рада виявила свою неефективність, тож проблема створення дієвого органу з координації всіх аспектів розвитку туристично-екскурсійної сфери залишалася актуальною. Так, згідно із серпневою 1983 р. постановою колегії ВЦРПС, при профспілкових організаціях різних рівнів створювали бюро подорожей та екскурсій. Відповідно до спеціального “Положення”, це мали бути самоокупні установи зі штатними працівниками, на які покладалася завдання з організації і проведення подорожей та екскурсій, розробки їх тематики і маршрутів тощо. Своїми послугами вони мали охоплювати всі категорії рекреантів та установ, що забезпечували їхній відпочинок. При бюро створювалися підрозділи, що об’єднували організаторів подорожей, керівників тургруп, а також методичні кабінети тощо. З-поміж них головна роль відводилася методичним та краєзнавчим секціям екскурсиводів, зміст роботи яких визначав окремий “методичний лист”, що спрямовував на підготовку фахових екскурсиводів та оновлення екскурсійної тематики [3]. Посилювався курс на розширення форм і засобів організації та проведення екскурсійної роботи. Його зміст розкривала ухвала керівництва профспілок щодо поліпшення природоохоронної роботи туристично-екскурсійних організацій, яка, зокрема, передбачала маркування туристичних маршрутів та їхнє забезпечення достатньою кількістю пунктів відпочинку [2, с.32–35]. Так само новаторським виглядали рішення про розширення асортименту та підвищення якості й інформативності туристичних мап і схем, які б забезпечували ефективність організації та пізнавальних можливостей подорожей і екскурсій [2, с.95–96]. Ухвала щодо розширення виробництва сувенірів, подарункових виробів та торгівлі ними на туристичних маршрутах спрямовувала на підвищення культури обслуговування рекреантів та прибутковості екскурсійної справи [8]. Визначати середину 1980-х років як початок “нового інтенсивного етапу” розвитку туризму (В.Квартальнов, В.Федорченко [1, с.57]) можна лише умовно. По-перше, постанови керівних органів, що відповідали за його становлення, ставали радше “деклараціями про наміри”, позаяк багато їхніх положень залишилися нереалізованими. По-друге, у самому радянському суспільстві наростали застійні кризові явища в соціально-економічній сфері, що не могло не позначитися на розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід визнати, що компартійне та

профспілкове керівництво змінило вектор і пріоритети її розвитку. Якщо у 1970-х – на початку 1980-х років ухил робився на посилення ідеологізації і централізації управління, то надалі вона переноситься у сферу обслуговування, посилюється пошук шляхів її оптимізації та перелаштування на інші ефективні шляхи розвитку. Цю нову стратегію визначали спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ “Про заходи з розвитку туризму і вдосконалення туристично-екскурсійного обслуговування населення в країні у 1986-1990 рр. та на період до 2000 року” [2, с.126–129], Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр. 3-поміж прийнятих відповідними міністерствами і відомствами ухвал щодо реалізації цього “нового курсу” в концентрованому вигляді його зміст відображає ухвалена ЦРТЕ спільно з іншими профспілковими органами комплексна програма діяльності [2, с.154–157]. Відповідно до цих документів, туристично-екскурсійна справа переносилася у площину сфери послуг та мала здійснюватися на основі прогресивних форм виробництва, посилення режиму економії, раціонального використання резервів та досягнень науки і техніки. Пріоритетними ставали туристичні маршрути з активними засобами пересування (пішохідні, гірські, велосипедні, кінні та ін.), розширення їх географія, а також посилення екскурсійного обслуговування за місцем проживання, зокрема у вихідні дні і позаробочий час. Передбачалося істотне збільшення капіталовкладень на розвиток і модернізацію туристичної інфраструктури, особливо транспорту. Ухвалені впродовж 1985–1988 рр. структурними підрозділами ВЦРПС близько двох десятків постанов щодо розвитку туристично-екскурсійної справи можна умовно розділити на три блоки, тісно пов’язані між собою. Більшість з них була безпосередньо присвячена цьому питанню, в інших документах воно порушувалося в контексті розв’язання різних суспільних проблем. Перший блок стосується підвищення якості і асортименту послуг туристів та екскурсантів (близько п’яти спеціальних ухвал). Вони спрямовували на комплексне обслуговування рекреантів (розміщення – транспорт – харчування – екскурсія тощо); на організацію відпочинку сім’ями, під час міжсезоння та у сільській місцевості; на розширення туристичних маршрутів з активними засобами пересування; на залучення до екскурсійної справи сільського населення; на сприяння профспілками розвитку дитячого і підліткового туризму тощо. Таким чином, упродовж 1970–1980-х рр. за умов панування командно-адміністративної системи в Україні відбулося динамічне формування інституційної структури туристично-краєзнавчого руху, який перетворився на ефективний засіб ідеологічної роботи з-поміж широких верств населення. На це спрямовували компартійні документи, які втілювали в життя масові громадські організації. Цей досвід слід враховувати при вивченні ідейно-політичних процесів в Україні за доби тоталітаризму. Водночас, як не парадоксально, він актуальний і для сучасного розвитку туристично-екскурсійної справи, адже засвідчує її потужний формуючий потенціал, який усвідомлювала і намагалася використати у своїх інтересах компартійна номенклатура. Подальшого вивчення потребує питання реалізації цього досвіду за сучасних умов.

1. Квартальнов В. А. Туризм социальный: история и современность : учеб. пособ. для слушателей ИПК туристско-экскурсионных кадров / В. А. Квартальнов, В. К. Федорченко. – К. : Вища школа, 1989. – 342 с.
2. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. Т. 1, ч. 1. – М. : Профиздат, 1989. – 238 с.
3. Об организации работы краеведческой методической секции экскурсоводов бюро путешествий и экскурсий. Методическое письмо республиканским, краевым, областным советам по туризму и экскурсиям, бюро путешествий и экскурсий // Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов: по состоянию на 1 марта 1978 г. – М. : Центральное рекламное-информационное бюро “Турист”, 1978. – С. 41–43.
4. О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 31 октября 1980 года // Сборник официальных материалов. – 1980. – С. 3–6.

5. О дальнейшем улучшении пропагандистской и рекламно-информационной работы советов по туризму и экскурсиям (Из постановления Президиума Центрального совета по туризму и экскурсиям от 29 мая 1973 г.) // Сборник официальных материалов. – 1973. – С. 34–37.
6. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 30.05.1969 г. // Правда. – 1969. – 26 июня.
7. О работе профсоюзных и туристско-экскурсионных организаций по выполнению постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Постановление президиума ВЦСПС от 13 июня 1969 г. // Сборник официальных материалов. – С. 8–11.
8. О рекомендациях по расширению производства сувениров, подарочных изделий и улучшению торговли ими на туристических маршрутах страны. Решение Межведомственного совета по туризму и экскурсиям при ВЦСПС. 30.03.83 // Сборник официальных материалов. – 1983. – С. 6–7.
9. Положение о центральном, республиканском, краевом, областном, городском (районном) совете по туризму и экскурсиям Из постановления Президиума ВЦСПС от 19 августа 1969 г.) // Сборник официальных материалов. – 1969. – С. 14–19.
10. Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов : по состоянию на 1 марта 1978 г. – М. : Центральное рекламно-информационное бюро “Турист”, 1978. – 639 с.
11. Устименко Л. М. Історія туризму : навчальний посібник / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – 2-ге вид. – К. : Альтерпрес, 2008. – 354 с.

В статье на основе анализа партийных документов и других источников исследуются процессы формирования институциональной структуры и задач туристско-экскурсионной деятельности в Украине в 1970–1980-х гг. как важного средства идейно-политического воспитания населения. Выясняется роль профсоюзных, комсомольских и других общественных организаций в этом процессе.

Ключевые слова: советская эпоха в истории, Прикарпатье, туристско-экскурсионная деятельность, идеологическая работа, профсоюзы, комсомол.

Formation processes of institutional structure and tasks of tourism excursion activities in Ukraine in 70s-80s of the 20th century as an important means of ideological and political education of population are studied in the article based on the analysis of party documents and other source materials. The role of trade unions, komsomol and other community organizations is explained in this process.

Keywords: Soviet era in history, Precarpathia, tourism excursion activities, ideological work, trade unions, komsomol.

**УДК 329.271 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63**

Сергій Адамович

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ “БАТЬКІВЩИНА” (1999–2014 рр.)

У статті проаналізовано програмові засади та соборницьку діяльність всеукраїнського об'єднання “Батьківщина”. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності партії було єднання країни та розбудова Української державності на засадах солідаризму.

Ключові слова: солідаризм, соборність, соціал-демократія, розширення прав регіонів, унітарний статус.

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження діяльності українських політичних партій у кінці 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, А.Камінського, В.Литвина, О.Майбороди, С.Конончука, Я.Малика, Д.Чобота, Ю.Шведа, О.Яроша. Проблема державного устрою й роль ідеї соборності в ідеології та діяльності українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, Б.Гдичинського, В.Ейсмонта, С.Телешуна, О.Шановської.